

Familieverbanden en loyaliteit volgens psychiater Ivan Nagy, een emotionele boekhouding, schaamte, doorwerking tot in het vierde geslacht, exoneratie, schulden kwijtschelden, ontheffen van aansprakelijkheid

Schuld en schaamte door de generaties heen - een relationeel-ethische benadering -

Dr. J.N. Meulink-Korf

Van harte wil ik bedanken voor de uitnodiging om deze middag bij te wonen en iets te vertellen. Met respect heb ik kennis genomen van het werk van uw stichting. Ik weet niet of ik u iets nieuws kan vertellen. Ik zal misschien bekende dingen op een wat andere manier zeggen, en vanuit de - relatieve - afstand van psychologie en ethiek, en soms is zo'n afstand vruchtbaar.

1. Voor mijn werk zijn loyaliteit en loyaliteitsconflict belangrijke woorden geworden. Ik heb deze geleerd van de Hongaars-Amerikaanse psychiater en familietherapeut Ivan Boszormenyi-Nagy (geboren in 1920 in Hongarije; in 1948 toen Hongarije door Rusland bevrijd maar ook bezet was, naar het Westen gevlucht en woonachtig en werkzaam in de VS). Nagy introduceerde het begrip loyaliteit voor het denken over verhoudingen in families, in het bijzonder tussen ouders en kinderen. Tot dan toe was het vooral een juridisch woord. Het kon slaan op de trouw aan een natie, of een kerk of ander geloof. Nagy 'stofte het af' en gaf het een bijzondere toepassing: in verhoudingen tussen naaststaanden, en vooral onze verbondenheid met het voorgeslacht of de verbondenheid aan ons van nageslacht. In het woord 'loyaliteit' zit het Franse 'loi', wet. Het diepgaande, onherroepelijke karakter van familiebanden, waarvoor je niet eens gekozen hebt, betekent een deel hebben aan ongeschreven wetten die voor buitenstaanders niet zomaar inzichtelijk zijn, die in geen enkele familie precies gelijk zijn aan die in andere families. 'Wetten', mores, die gaan over wat tussen deze mensen rechtvaardig (eerlijk) en billijk wordt gevonden, in hun verhoudingen. Wat je elkaar verschuldigd bent, of zelfs verplicht. Rechten en plichten, verdiensten en gaven.

Volgens Nagy houdt elk mens een soort boekhouding bij van zichzelf en zijn belangrijkste relaties: een ethisch relationele boekhouding. Credit en debet, verdiensten en kwetsuren, staan in dit grootboek opgetekend. Daarin is een zekere wederkerigheid belangrijk, - niet dat je quitte moet spelen met je naaststaanden, maar dat er in de verhoudingen door ieder van de betrokkenen gegeven en genomen wordt, gegeven en ontvangen. Want stel dat iemand alleen zou geven, dat zou voor de ander vreselijk zijn. En alleen maar nemen, dat kan ook niet... Wat precies gegeven en genomen en ontvangen kan en mag worden, dat is dus in geen enkele familie hetzelfde. De inhoud, de veranderende balans van wat eerlijk is, is een boek waarin ook de wonden staan, het onrecht waar iemand onder lijdt, kwetsbaarheden. Het gaat om fairness tussen verschillenden. Tussen mensen is er nooit gelijkheid; de een is nu gezond en sterk, de ander minder. De een heeft andere vermogens dan de ander. En die blijven door de tijd heen ook niet hetzelfde.

Het betreft hier in het bijzonder ouders en kinderen. Daar ligt de startbaan. Daar staat iets op scherp. De generaties; hun verhoudingen en de vraag naar wat rechtvaardig en billijk is tussen hen. Plichten, rechten en verschuldigheden. Ouderschap verplicht (betekent een besef van verantwoordelijk-zijn) om dit kind (dat niet om het leven heeft gevraagd) min of meer betrouwbaar groot te brengen, of eventueel te laten grootbrengen. Dit hoort tot wat een ouder verplicht is, en het is het goed recht van een kind. En van de kant van kinderen naar ouders: ook al geeft een kind aan zijn ouders niet hetzelfde wat hij van hen ontving, of wat hij van hen te nemen had...; een kind geeft veel terug, ook als klein kind al, en daarvoor is een ouder op z'n minst erkenning verschuldigd. En later is er bij een opgegroeid kind sprake van iets verschuldigd te zijn aan de ouders, van wie je het leven gekregen hebt en een min of meer betrouwbare jeugd. Een mens heeft nu eenmaal veel te danken aan z'n ouders. En wanneer die jeugd niet zo erg betrouwbaar was, wanneer een kind het niet goed had bij zijn ouders? Onderzoek heeft uitgewezen dat ook dan mensen loyaal blijven aan hun herkomst, al is het allemaal niet zo meteen zichtbaar, of ook al werkt het niet altijd constructief uit.

Wanneer mijn vader leed onder een getraumatiseerde jeugd, of onder maatschappelijke miskennis, of onder de grote gevolgen van een verkeerde keuze, dan hééft dat mij gevormd en dan hééft dat van mij iets anders gevraagd, dan wanneer hij op een gelukkig en gelukt leven terug zou zien. Het is dan belangrijk om niet te ontkennen dat ik daardoor extra gegeven heb, extra beschikbaar was, of welke woorden ook maar het meest kloppen – en is niet goed om dit uitsluitend te zien als iets dat ik eigenlijk beter niet had kunnen geven – alsof dit zou afhangen van mijn keuze, van mijn vrijheid. De verhouding met het voorgeslacht is niet alleen voor mensen persoonlijk en in directe relaties van belang. De kwaliteit van intergenerationele verhoudingen hebben ook een groot belang voor de betrouwbaarheid van de wereld, de grotere wereld, waarin mensen leven. Deze twee, de verhoudingen tussen de generaties en de betrouwbaarheid van de wereld, zijn onderling afhankelijk, beïnvloeden elkaar.

Die twee lijnen komen samen in elk levend mens. Ieder mens is verbonden met vorige generaties en draagt in het nu, door haar of zijn manier van bestaan, bij aan de kwaliteit van de wereld voor toekomstige mensen. Een drieslag: verleden, heden, toekomst.

Ik sprak van een soort innerlijke boekhouding; is die dan puur subjectief? Nee, maar ook niet objectief- hij is nergens gedecreteerd en wordt ook niet gecontroleerd door de wetten van een land of een godsdienst. Volgens Nagy is deze 'boekhouding' verantwoording verschuldigd aan hen die er in voorkomen en aan toekomstige mensen! Begrijp me goed: dit zijn geen morele voorschriften, maar Nagy heeft gemeend in zijn werken met families dit te ontdekken: dat veel mensen leven met dit besef: dat we aan het voorgeslacht verschuldigd zijn, en dat na ons niet de zondvloed mag komen, maar dat er voor de mensen die na ons komen, goed leven mogelijk mag zijn. Dat wij, die nu leven, daaraan een positieve bijdrage kunnen leveren. En dat gaat dan niet alleen om eventueel 'eigen' nageslacht.

Loyaliteit is niet het blijven hangen in oude vertrouwde banden, niet tegengesteld aan autonomie of persoonlijke vrijheid. Zichtbare, geoorloofde loyaliteit (uiteindelijk naar volwassen voorwaarden geuit) maakt juist vrij.

En als die loyaliteit er niet mag zijn? Wanneer de samenleving laat weten, dat je vader of je moeder dat niet waard is? Dan wordt de loyaliteit niet kleiner, maar vaak wel minder zichtbaar. Dan blijkt dat kinderen allang voor ze weten waar het eigenlijk over ging, deel uitmaken van geschiedenissen die voor hun geboorte al waren begonnen. Elk mens wordt geboren in geschiedenissen die allang bezig zijn, zowel van moeders kant als van vaders kant. Meerdere geschiedenissen dus. Soms rijmen die met elkaar, soms helemaal niet. Het kan ook tegenstrijdig zijn, zelfs van een kind vragen zichzelf bijna op te splitsen. Loyaliteit aan de ene ouder kan door de andere ouder onmogelijk worden gemaakt, in elk geval het uiten ervan.

Eerder zei ik terug te zullen komen op de situatie dat opgroeiende kinderen het niet erg goed hebben of hebben gehad. Hun recht op een betrouwbaar grootgebracht worden is niet of gebrekkig ingevuld. Er komt druk te staan op de loyaliteit maar verdwijnen doet die doorgaans niet. Er komt druk op te staan, en des te meer als de buitenwereld de ouders gaat beschuldigen en blameren. Het recht van het kind wordt er niet minder van; het kind heeft nog een tegoed, een openstaande rekening. Maar bij wie kan het die gaan innen? Bij de ouders? Juist als de buitenwereld deze ouders voor hun tekortschieten of om

iets anders beschuldigt, zal het kind des te hardnekkiger loyaal zijn. 'Blijf met je poten van mijn rotmoeder af...' Dit kind, een jongen, die dit zei, verwijt in zichzelf zijn moeder veel, maar hij is tegelijk haar zeer toegedaan, want hij weet als geen ander hoe haar leven er uit ziet. Hij zal misschien wel het lot beschuldigen, of God, of de maatschappij. En zijn openstaande rekening neerleggen op verkeerde plaatsen: bij mensen die er niets mee te maken hebben, vriendjes die ineens hard worden aangepakt, bij de maatschappij, maar later ook bij een partner en helaas zelfs bij eigen kinderen. Zo worden tekorten overgedragen. En in zekere zin heeft iemand het recht daartoe, want waarom had hij of zij geen recht op een betrouwbare jeugd. Maar dit openstaande recht, dat niet werd ingevuld, kan destructief gaan werken.

Dit verschijnsel wordt wel genoemd 'destructief recht'. Een vreemd soort recht, natuurlijk. Want wanneer iets wordt verhaald op een ander, die er part noch deel aan had, dan is dat voor die ander onrecht. En degene die dit recht op de verkeerde plaats haàlt, (omdat er geen goede plaats is,) wordt er ook niet 'beter' van. Integendeel, ook het grootboek van diens nieuwe relaties wordt dan vaak unfair.

2. Doorwerking van schuld en schaamte

Ik sprak van een boekhouding tussen ouders en kinderen en andere naast-staanden. Dit is een beeldspraak en die heeft zijn beperkingen. Er zijn ook ervaringen in mensenlevens die in geen enkele 'boekhouding' passen. Ervaringen aan goeds en aan verschrikkelijks. De cel waarin mevrouw Wibaut en meer dan 70 andere vrouwen de nacht doorbrachten van 15 januari 1944, in Vught, daar is geen boekhouding voor. Hoe zeer later anderen geprobeerd zullen hebben om goed te zijn – en dat ook metterdaad deden - voor wie dit moest meemaken.

Wonden, traumatische ervaringen, ondergaan onrecht en problemen in het leven van mensen hebben consequenties voor het leven van hun eventuele kinderen en kleinkinderen en kunnen in hun levens voortgezet worden.

Eerste strofe gedicht Mischa de Vreede (zie pagina 16) getiteld 'Omstandigheden':

*"door omstandigheden ...
te vroeg opgetild uit de tuin van mijn kindertijd,
te vroeg aan de weet gekomen ..
dat je altijd moet buigen
voor wie je baas is
'maar buigen doe je van buiten
van binnen buigen wij niet'
sindsdien voor niemand meer kunnen buigen
nooit meer een baas geduld".*

Dit gaat over de doorwerking van aangedaan onrecht en wat het bij de ouders teweegbracht. Ook onrecht dat ouders begáán, werkt door; en -gelukkig!- ook goedheid.

Ik maak een klein uitstapje. Je hoeft geen gelovige te zijn, om de wijsheid, ook de psychologische wijsheid, van een aantal bijbelgedeelten hierover te kunnen waarderen. Ik noem twee teksten uit de Hebreeuwse bijbel (het Oude Testament).

Exodus 34:4-7. Hier gaat het erover, dat de kwade daden van de vaders worden bezocht aan het nageslacht, tot in het derde en vierde geslacht. Vergelding, doorwerking tot in het derde en vierde geslacht, dus niet ongelimiteerd. Ik lees dat als een oproep dat we dan als gemeenschap daaraan dienen mee te werken, dat iets niet eindeloos doorzielt. Maar die tekst gaat verder: de daden van goedheid, van betrouwbaarheid, werken door tot in duizenden geslachten! Van het goede is nooit iets verloren. De rekenkunde van de genade: dat de doorwerking van 'chèsèd' zoveel groter is (tot in duizenden) dan die van de 'awoon'.

Een andere tekst: Ezechiël 18. "De vaders hebben zure druiven gegeten en de tanden der kinderen zijn slee geworden". (Ez.18:2) Maar we lezen verder (vs.3): 'dit spreekwoord zul je niet meer gebruiken'! Elk mens is, aldus deze tekst, persoonlijk aansprakelijk voor zijn of haar eigen leven, niet meer en niet minder. Voor mij een grondwoord om vast te houden in de spanning met teksten over intergenerationele verbondenheid en doorwerking, ten goede en ten kwade.

Want tussen deze twee teksten zit een spanning, maar die moet niet worden opgeheven.

Het is allebei waar.

In het werk van Nagy is de doorwerking van de daden en de lotgevallen van de ene generatie op de volgende geen noodlot, maar een manier van zich verhouden (betrekking). Dat veronderstelt persoonlijke mogelijkheden om de noodlottige keten van doorwerking van schulden en worden van het voorgeslacht te doorbreken.

Laten we de doorwerking van dichterbij bekijken.

Doorgéven van tekortgedaan-zijn, dat is voorstelbaar. De rekening die bij onschuldige derden wordt neergelegd. De man die werd mishandeld, de vrouw die werd misbruikt, - dat zij mogelijk bij derden (bij hun kinderen) wantrouwen neerleggen, of andere onterechte claims, is niet onbegrijpelijk. Maar hoe kan men als je die derde bent bij wie de rekening terecht komt, kind van de rekening, hoe kan deze zich schuldig voelen, zelfs verantwoordelijk, over wat gebeurde toen je nog niet eens geboren of mondig was. Misschien is wel de meest gebruikelijke opvatting een pragmatische: verantwoordelijkheid veronderstelt bepaalde voorwaarden: overzicht, vrijheid van handelen... Zo kun je kiezen een bepaalde verantwoordelijkheid op je te nemen, of niet. Die definitie is helder en niet problematisch.

Vooraf geschikt om af te bakenen. Dat is van groot belang, want een mens kan gebukt gaan onder oneigenlijke schuldgevoelens, die iemand alsmaar aan het verleden geketend houden.

Toch is dit niet het enige. Denk aan ouderschap. Een vreemde verantwoordelijkheid die niet weet wat ze op zich neemt! Maar ook in andere situaties: is het niet zo dat ik al verantwoordelijk blijf te zijn, voordat ik precies weet wat dat betekent?

Verantwoordelijkheid als voorafgaand aan voorwaarden en vrijheid en overzichtelijkheid. Zo gezien is verantwoordelijk-zijn iets anders dan verantwoordelijk gedrag.

We bevinden ons nu in een (kritische) psychologie die verder gaat dan denken over mens-zijn in termen van behoeften en eigenbelang alleen. Behoeften en eigenbelang horen bij mens-zijn, maar de mens bestaat daar niet uit. Bijvoorbeeld schuld en verschuldigd-zijn en ook schaamte kun je terugbrengen op oude taboes waar een mensenkind mee opgroeit, maar dat is te weinig, want het gaat om verhoudingen tussen mensen, van de ene mens die een ander iets aandoet, of iets ontzegt. In die verhoudingen wordt de psychische binnenwereld gevormd. Zo gaan mensenkinderen zich het lot van hun naasten aantrekken. En dáár is niets mis mee.

Het is nodig om schuld ook te doordenken als anders dan schuldgevoelens die terugwijzen naar het verleden, namelijk als verschuldigd-zijn, wijzend naar de toekomst. Wat kan ik doen? Mijn ervaring is dat dit bij mensen die zich rechtstreeks schuldig maakten, kan helpen om uit apathie en schijnbare onverschilligheid te komen. En bij wie niet rechtstreeks maar via overdracht met schuld te maken heeft, is het zeker helpend.

Ik denk aan Kees, geboren in 1942 (overigens: alle voorbeelden zijn omwille van privacy-bescherming bewerkt). Enig kind gebleven. Zijn vader ging al voor zijn geboorte naar het Oostfront. De achtergrond daarvan was altijd een raadsel gebleven. Kees' vader kwam niet terug, moet ergens in Rusland gesneuveld zijn, of op een andere manier bezweken. Kees' moeder is er nooit overheen gekomen. Verdriet waar geen plaats voor was, in het bevrijde Nederland. Kees was 18 toen ze stierf. Hij ging geschiedenis studeren, wilde begrijpen. Hij vertelt dat daar zijn redding ligt: hij is politiek actief en draagt bij aan de zorg om de kwaliteit van het milieu. Hij trouwde met Mies, geboren in een gezin dat uit Indië kwam. Zelf van na de oorlog, maar de regels van Mischa de Vreede zijn haar op het lijf geschreven. 'te vroeg opgetild uit de tuin van mijn kindertijd'... Eigenlijk is die tuin er voor haar nooit geweest. Mies heeft geleden onder schaamte, over het inwonen bij (bijna) vreemden, over haar sombere vader, haar nerveuze moeder, zo anders dan bij klasgenoten thuis.

En schaamte? Het is zo weerbarstig, schaamte. Zelfs voor het lot, het onrechtvaardige lot, van je ouders kan een mens zich schamen, plaatsvervangend maar ook om zichzelf. Er wordt veel gepraat over wat nu precies schuld en schaamte onderscheidt. Waarschijnlijk vooral dit: bij schuld richt men zich meer op de gevolgen voor de ander, bij schaamte is men meer met zichzelf bezig, met iets van zichzelf te verbergen, af te schermen. Blozen is je verbergen achter een haag van bloed, zei de psychiater J.H. van den Berg. Maar dat scherm van bloed 'verraadt' je dan ook weer... Misschien raakt men aan schaamte zelfs fysiek/neurologisch gebonden. Dan vraagt het duurzame oefening om niet steeds in het oude spoor terecht te komen.

Waarom trekt de ene mens zich iets 'schaamtevol' zoveel meer aan dan de andere? Het hangt niet alleen van de feitelijke situatie af, naar wat er gebeurde aan omstandigheden, het hangt ook af van de bagage van de persoon: biologisch/ genetisch, psychisch, en van de onderlinge gedragspatronen van belangrijke anderen, vooral in het gezin, maar zeker ook in de grotere samenleving.

Een opgroeiend menskind is heel kwetsbaar. En wie geboren wordt in een situatie waarin de ouders erg belast zijn, of ouder die van de maatschappij weinig of geen achting ondervinden, komt al gauw in een schaamtevolle situatie. Dit vraagt om tegenkrachten: om mensen die de uitsluiting van dit kind, van dit gezin, zien en die dat niet willen bestendigen. Een kind in een schaamtevol levensklimaat krijgt meer verantwoordelijkheid te dragen dan bij haar of zijn leeftijd past. Soms wordt daarbij een kind door een of beide ouders als het ware te 'hoog' neergezet, zelfs tot 'ouder', vader/moeder gemaakt. We noemen dit wel 'parentificatie' (tot ouder-making). Als tijdelijke rolverschuiving hoeft dit niet desastreus te zijn. Het werkt destructief wanneer deze toewijding van een kind misbruikt, miskend wordt.

3. Een andere weg uit schuld en schaamte vandaan

Geen vergelding of vergeving

We bevinden ons in het gebied van niet-invorderbare schulden, van onbetaalde rekeningen, van onherroepelijkheid. 'Mijn jeugd krijg ik niet terug, die kan ik niet over doen', zegt Mies.

Vergelding is niet aan de orde, en ze wil er haar kinderen ook niet mee belasten. Toch gebeurt dat natuurlijk deels wèl. Hoe kan een mens uit de vicieuze cirkels van schulden en claims en nieuwe schulden alsnog wèg komen? Vergeving, hebben we geleerd om te wantrouwen. Tussen ouders en kinderen is minachting misschien wel het meest pijnlijke en meest vernietigende. Een vergeving van boven naar beneden, is niet een weg van achting. En minstens zo belangrijk: 'ik kan en mag niet vergeven wat door mijn vader waarschijnlijk aan anderen is aangedaan' (Kees). Maar vergeven wat mij is aangedaan, op een niet 'autoritaire' (= van boven-af) manier, kan soms wel. Soms gebeurt het ook, daar is vaak veel dapper werk van proberen-te-ontmoeten aan vooraf gegaan. (Mies is bezig, met tussenpozen –want soms wordt het teveel –met dat dappere werk, door te praten met haar oudere zuster vooral .)

Exoneratie

De eerder genoemde psychiater Nagy introduceerde de term (een derde term naast vergelding en vergeving) exoneratie. Het woord heeft een civielrechtelijke betekenis: 'ontheffen van aansprakelijkheid'. Van een aansprakelijkheid die zou voortvloeien uit een overeenkomst tussen twee partijen, of uit gewoonrecht of uit fatsoen. Het gaat in de benadering van Nagy bij exoneratie om het volgende: een proces waarbij door mij het gewicht van de schuld van iemands schouders wordt genomen, ook of juist ik tevoren die persoon voor een bepaalde schuld terecht heb aangeslagen, getaxeerd heb en eventueel geblameerd. De handhaving van de aansprakelijkheid is in mijn ogen inmiddels in strijd met wat fair is, redelijk en billijk. En daarom houd ik dit mijn vader/moeder niet meer na. Exoneratie is soms een weg ook wanneer degenen die de schuld droeg, al overleden is, of niet meer 'bij zinnen'. Het is een her-taxatie van iemands vermogen. Kees heeft zijn vader 'geëxonereerd' (zonder dat hij er dat woord voor heeft, maar daar gaat het ook niet om). Dit vroeg dat hij zich verdiepte in het verleden. Hij ontdekte onder meer dat zijn vader al jong had getekend (was geronseld) samen met een vriend. Het huwelijk en de verwekking van Kees vonden plaats tijdens een verlof. Kees' vader moest wel terug, naar het front. Kees praatte hierover met anderen. Liet het onderwerp soms ook een tijd rusten. Toen was er dat gesprek met een oom, die hem vertelde dat zijn vader als jongetje al achterbaks geweest zou zijn. Dit gesprek gaf Kees op een andere manier te denken. Was zijn vader een zondebok destijds in diens gezin? Het hielp Kees om de mogelijkheden, het vermogen, van zijn vader als jongen en jonge man, te hertaxeren.

Waarom komt iemand tot exoneratie? Omwille van zichzelf, want blijven zitten in wrok is vreselijk. Maar toch ook om anderen. Om niet de rekening van de wrok weer door te geven. Omdat er ook elementen van verdiensten waren bij de schuldige. En bovenal: omdat ik besef dat ik zelf veel ontvangen heb, waar ik niet vanuit mezelf recht op had. Ik geef omdat aan mij gegeven is. Dit kan een weg zijn waarbij het doorgeven van schulden stopt. Mits niet ontkend wordt dat een volgende generatie, of andere naast-standende, ook al hebben meegedragen aan de last. Erkenning van elkaars bijdragen, meedragen, verdragen, is een sleutelwoord.

Ik geef omdat aan mij gegeven is

Ben je gelukkig? Dan is het nu de tijd om gul te zijn! Zegt de vader (Nicola) van Sara in de film *La meglio Gioventù* (Italië, 2003, regie: Marco Tullio Giordana) tegen zijn dochter. Het gaat hier om de vraag of en hoe Sara een bezoek zal brengen aan haar moeder (Giulia), die haar als kleuter achterliet en nooit meer opzocht, omdat ze een politieke missie had bij de Rode brigade, in de jaren 70 van de vorige eeuw. Giulia deed mee aan terroristische daden waarbij mensen worden gedood, ze werd gearresteerd en verbleef in een streng bewaakte gevangenis. Ze was al die tijd uiterst afwerend tegenover haar man en hun dochter; haar schuldbesef tegenover de dochter is wel enigszins merkbaar, maar werkt vooral destructief. Sara ontvangt een brief van haar moeder, als deze al enige tijd vrij is en een leven op zichzelf in een andere stad is begonnen. Net op het moment dat Sara gaat trouwen. Ze heeft grote moeite met haar moeder. Maar dan stelt haar vader die vraag, en Sara zoekt haar moeder op, en vraagt haar moeder om iets voor haar te doen. Dit is de ommekeer in hun verhouding. Haar moeder, inmiddels een schuwe vrouw, stapt héén over die schuwheid en speelt op het orgel van een grote kerk voor haar dochter, zomaar, zonder om toestemming gevraagd te hebben. Dat aandachtige geschenk, waarbij ze over haar eigen psychische begrensdheid heen stapt, dàt haalt wat uit! Bron van toekomst. Dat Sara zwanger is, en dat de volgende generatie zich dus al aankondigt, is vast niet toevallig in deze indrukwekkende geschiedenis.

Gul zijn, dat kan je niet afdwingen, zelfs misschien niet bij jezelf. Maar als er een opening is, kan je jezelf en een ander wel bemoedigen om die niet voorbij te laten gaan.

En nog iets: dat verdient respect, en misschien mag soms als een mens buigt voor een ander, hij of zij ook wel voor zichzelf buigen...

Daarom tot slot de laatste strofe van het gedicht van Mischa de Vreede:

Door omstandigheden

*-laat ik zo die oorlog maar noemen –
werd ik genoodzaakt een tuin mee te dragen
een kleine tuin
misschien niet zo'n fraaie
maar vol van geheime plekken
die ik als enige ken
een tuin waar ik de baas ben
en kind gebleven tegelijk*

*waar ik buig voor mezelf
en voorovergebogen
mijn bloemen zie staan en geniet*

Hanneke Meulink-Korf